

menterer slutnoterne, at POC ikke ophørte med at læse om landbosamfundet i Danmark, da han sluttede sit feltarbejde.

Benedicte Fonnesbech-Wulff

| JOHN T. LAURIDSEN & JOACHIM LUND (UDG.): *Samarbejdets mand. Minister Gunnar Larsen. Dagbog 1941-1943*, I-III, udgivet af Det Kongelige Bibliotek & Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie i samarbejde med Historika, København 2015, 1.486 s., 699,95 kr.

Det Kongelige Bibliotek og Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie har tilsammen udgivet en omfattende og grundig ministerdagbog fra besættelsestiden. Der er tale om en dagbog udarbejdet af Gunnar Larsen, men dog overvejende nedskrevet af hans sekretær, Otto Lademann. Gunnar Larsen har medtaget personlige aspekter, samtaler med en række dominerende danske og tyske ledere, men også de nærmeste personlige kontakter samt i dagbogens sidste fase de politiske diskussioner, der leder frem til samarbejdspolitikens fald. Gunnar Larsen var leder og delejer af F.L. Smidth & Co. Fra den 8. juli 1940 var Gunnar Larsen minister i besættelsestidens samlingsregering, dog kun til samarbejdspolitikens fald den 29. august 1943.¹

Gunnar Larsen var del af den gruppe af danske erhvervsledere, der fra sommeren 1940 fremstod som antiparlamentarikere. Han stod derved i et vist modsætningsforhold til gruppen af partiledere, der stod bag den nye samlingsregering, der trådte i kraft den 10. april 1940. I den nye regering bevarede Socialdemokratiet og De Radikale deres porteføljer, mens Venstre og De Konservative fik ministerposter uden porteføljer, men knap to måneder senere skete der en omfordeling af ministerposterne på foranledning af flere ikke-parlamentariske ledere, heriblandt prins Axel. Tre såkaldte ikke-politiske ministre blev indsat i juli 1940, og de omfattede Erik Scavenius, der tiltrådte som udenrigsminister, efter at P. Munch måtte trække sig som udenrigsminister, den hidtidige statsadvokat Harald Petersen blev justitsminister, og Gunnar Larsen overtog posten som Minister for Offentlige Arbejder. Scavenius og Gunnar Larsen bevarede deres poster besættelsen ud, men med stigende modstand fra de „politiske ministre“ og fra en voksende del af befolkningen. Fra november 1942 efter ministerændringerne i forbindelse med den såkaldte telegramkrise blev

¹ Søren Ellepose: *FLSmidth – et eventyr i cement*, Kbh. 2005, Krigstider, s. 81-90, Et sort kapitel, s. 91-97.

der indsat yderligere et antal ikke-politiske ministre, og Erik Scavenius overtog posten som statsminister efter Vilhelm Buhl, der havde varetaget posten under Staunings sygdom i marts 1942 og efter hans død den 3. maj 1942.

Hvor Erik Scavenius selv tilintetgjorde en stor del af sine personlige papirer fra besættelsestiden, så nedskrev og bevarede Gunnar Larsen sine politiske dagbøger fra januar 1941 og indtil 29. august 1943 med enkelte senere tilføjelser. Disse tre bind dagbøger er nu udgivet i et samlet projekt under ledelse af John T. Lauridsen og Joachim Lund, og de omfatter i alt næsten 1.500 sider.

Gunnar Larsen var i sin samtid en betydningsfuld erhvervsleder, og erhvervsspørgsmål fylder en del i dagbogen, men dagbogen er først og fremmest en gennemgang af hans virke som minister med en betydelig vægt på referater af ministermøder og hans samtaler med ministre og ledende tyske administratorer i og uden for Danmark.

Gunnar Larsens dagbog er en afgørende kilde til samarbejdspolitikken, og optegnelserne kan holdes sammen med andre ministererindringer, dagbøger og referater. Vigtige er her *K.H. Kofoeds erindringer* (udgivet ved Hans Kirchhoff, 1979) som finansminister fra november 1942 til august 1943, V.K. Holbølls optegnelser og dagbog som kirkeminister også fra november 1942 til august 1943 og optegnelser af ministre, som i større eller mindre omfang falder uden for Gunnar Larsens nedskrifter. Det gælder P. Munch: *Optegnelser fra og om besættelsestiden*, 1967, den konservative Halfdan Hendriksen: (Privatarkiv Nr. 5607, Rigsarkivet), der var handelsminister fra november 1942 til 29. august 1943, og John Christmas Møller, der var minister uden portefølje fra april 1940 til juli 1940 og handelsminister indtil oktober 1940. Desuden ministermødereferater fra „Den Parlamentariske Kommissions Beretninger (PKB)“. (*Beretning samt Bilag til Beretning til Folketinget afgivet af den af Folketinget under 8. Januar 1948 nedsatte Kommission i Helhold til Grundlovens § 45*)

Der er ingen tvivl om, at Gunnar Larsens dagbog er periodens væsentligste ministerdagbog, hvad der er sikret ved, at redaktørerne har gennemført omfattende og troværdige annoteringer af dagbogens indhold i hele perioden. Gradvist blev Gunnar Larsen mere bevidst om, at hans forhold til tyske embedsmænd, hans rejser til Tyskland og tyskbesatte lande samt hans nære forhold til Erik Scavenius blev stadig mindre acceptabelt for en betydelig del af den danske befolkning, også uanset at han i februar 1944 tog til Stockholm. I modsætning til andre ministre i perioden blev Gunnar Larsen interneret i knap et år efter maj 1945 på grundlag af en værnemagersag, hvor han først blev dømt ved Københavns Byret, men senere frikendt ved Østre Landsret og Højesteret. Ligesom ved alle andre ministre fra besættelsestiden

blev der ikke rejst sag mod ham ved Den Parlamentariske Kommission.

Gunnar Larsen bd. 1. fra januar 1941

I de første måneder af Gunnar Larsens virke som minister blev det diskuteret, om der skulle indsættes flere ikke-politiske ministre, men ret hurtigt derefter fulgte spørgsmålet om indsættelsen af danske ministre med tilknytning til DNSAP i stedet for ministre knyttet til de sædvanlige politiske partier (S, RV, V, K). For en række danske nazister og ledende tyskere og for de ikke-parlamentariske politikere indgik i en periode også spørgsmålet om udskiftning af Stauning som statsminister. I en samtale mellem Gunnar Larsen og den tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark, Cecil von Renthe-Fink, angav Renthe-Fink, at det var et stærkt ønske set fra tysk side, at man fik en upolitisk statsminister, som de danske politikere i øvrigt selv kunne vælge. Gunnar Larsen nåede selv gradvist frem til, at en bevarelse af Stauning som statsminister indebar politiske fordele for det danske statsstyre sammenlignet med indsættelsen af diverse uparlamentariske skikkelser, der kunne accepteres af tyske ledere i Berlin. Det gælder også, selvom Gunnar Larsen i sin dagbog generelt har omtalt Stauning som en svag leder. Til gengæld var nogle mindre afgørende tyske partiledere mere opsatte på en ændring af den danske regering, hvor målet var at få Stauning skubbet ud og få en eller flere DNSAP-ledere trukket ind.²

Gunnar Larsen iværksatte som minister en række initiativer, der dels byggede på hans erfaringer som ingeniør, dels var knyttet til hans erfaringer som leder af F.L. Smidth & Co. Blandt disse initiativer var institutionen „Teknisk Central“, der blev oprettet under Ministeriet for Offentlige Arbejder den 15. februar 1941. Teknisk Central skulle i Danmark iværksætte og koordinere ministeriets byggeprojekter, og udgiverne har i denne forbindelse angivet, at det er dagbogens første klare eksempel på Gunnar Larsens sammenblanding af politik og erhvervsinteresser.

Gunnar Larsen havde jævnligt møder med ledende tyskere og indtil oktober 1942 især med Cecil von Renthe-Fink. Samtidig angav han i dagbogen, at han havde møder med danske ledere inden for forskellige samfundsområder. De omfattede bl.a. redaktørerne Gunnar Helweg-Larsen (*Kristeligt Dagblad*) og H.P. Sørensen (*Socialdemokraten*), og Gunnar Larsen angav, at disse to fandt hans forhold til de tyske myndigheder hensigtsmæssigt og rigtigt. Gunnar Larsen blev dog af en række erhvervsfolk kritiseret for sit nære forhold til besættelsesmag-

² 14.1.1941, bd. 1, s. 29-32 jf. Hans Draeger, Præsident for Nordische Verbindungsstelle.

ten, men Gunnar Larsen anførte også i dagbogen, at han i flere tilfælde blev beundret i erhvervskredse.

Ved Gunnar Larsens møder med tyske embedsmænd i både Danmark og Tyskland blev han i sommeren 1940 udsat for krav om, at Danmark skulle levere arbejdskraft til bl.a. tysk rustningsindustri. Også i en dansk sammenhæng mødte Gunnar Larsen gradvist krav om, at der skulle leveres dansk arbejdskraft til offentlige bygge- og produktionsprojekter. Landbruget så med bekymring på, at medhjælpere (karle) fra landbruget skulle overføres til f.eks. tørvearbejde, brydning af brunkul og etablering af tyske befæstningsanlæg i Danmark. I dagbogen noterede Gunnar Larsen, at han tilstræbte, at der blev fastholdt arbejdskraft i landbruget, og at der kom arbejdskraft til byggeri af havne, veje, skibsbygning mm. Fra slutningen af 1941 og især fra anden halvdel af 1942 var der efterhånden på nogle områder mangel på arbejdskraft i Danmark. Som minister indgik Gunnar Larsen i regeringens beskæftigelsesudvalg, og i dette område var Gunnar Larsen uenig med flere af de øvrige ministre. Gunnar Larsen mente, at efterhånden som råvarerne slap op i Danmark, ville arbejdsløsheden stige, mens bl.a. finans- og handelsministrene (Vilhelm Buhl og Halfdan Hendriksen) betonede, at iværksættelse af lokalt arbejde ville hjælpe, som det også fremgår af et memorandum, som Gunnar Larsen medtog i sin dagbog. Gunnar Larsens hovedsynspunkt var, at en fremtidig dansk arbejdsløshed ville blive en kold realitet. Gunnar Larsen anførte i denne periode, at han i sine beskæftigessynspunkter kun fik støtte af arbejdsminister Kjærboel og delvis af indenrigsminister Jørgen Jørgensen.

Selvom Gunnar Larsen som minister var trådt tilbage fra sine hverv som direktør og bestyrelsesformand i F.L. Smidth & Co, tog han jævnligt sager op, der vedrørte koncernens funktioner både i Danmark og over det mest af det besatte eller ubesatte Europa, og først og fremmest gjaldt det om at etablere dansk produktion i eller til Tyskland. I dagbogen fremgår det således af en række noter, at Gunnar Larsen arbejdede for, at Danmark skulle fremme dansk industrieksport til Tyskland, men på det område var der blandede meninger i ministerkredsen. Ifølge Gunnar Larsen stod Erik Scavenius og Vilhelm Buhl i et udpræget modsætningsforhold til hinanden, og Gunnar Larsen noterede, at Buhl anførte, at et øget dansk samarbejde med Tyskland ville føre til en yderligere belastning af Danmarks økonomi. Gunnar Larsen støttede på det område Erik Scavenius, der mente, at Danmark ville blive styrket politisk og økonomisk i sit forhold til Tyskland, og Danmark derved kunne få en øget beskæftigelse. Gunnar Larsen anførte, at Danmark på flere områder kunne lære af Tyskland, men Vilhelm Buhl udtalte, at de tyske metoder ikke ville kunne overføres til Dan-

mark, idet vi i Danmark levede under et demokrati, og når vi ønskede at have fordelene heraf, så kunne vi ikke benytte metoder, der mere eller mindre byggede på tvang, således som man brugte det i diktaturlandene. Gunnar Larsen var kort efter disse diskussioner på et ophold i Berlin, og ved hans møder med bl.a. den danske gesandt Zahle og Hans Draeger, Nordische Verbindungsstelle var de enige med Gunnar Larsen. „Regeringen (den danske) skal samarbejde med Tyskland, ellers vil DNSAP blive fremmet af tyskerne“.³

I dagbogsteksterne knyttet til møder i regeringens krisekabinet og i regeringens beskæftigelsesudvalg (hvor Gunnar Larsen indgik i begge) var Gunnar Larsen i 1941 beskæftiget med debatten om mangel på varer og de vanskeligheder, der kunne følge af udpumpningen af de mange penge i forbindelse med igangsættelsen af de offentlige arbejder. Gunnar Larsen beskrev, at Vilhelm Buhl m.fl. ministre var nervøse ved planlagte arbejder ved havnen i Frederikshavn (et projekt, der blev støttet af Gunnar Larsen), og ifølge Buhl kunne englænderne opfatte dette projekt som skabt til fordel for tyskerne, og det kunne medføre engelske bombardementer i Danmark.

De byggeprojekter, som Gunnar Larsen i høj grad blev forbundet med både politisk og i offentligheden, var først og fremmest Rødby-Fehmern-projektet (Fugleflugtslinjen) og tilhørende motorvej over Lolland, som skulle lette transporten mellem Danmark og Tyskland. De Konservative var modstander heraf, da forslaget blev betragtet som primært i tysk militær interesse, men de øvrige partier støttede det. Desuden et projekt om en ringvej om København. Gunnar Larsen havde på flere områder møder om byggeprojekter med fremtrædende tyske projektmagere og her ikke mindst med Fritz Todt (Minister für Rüstung und Kriegsproduktion), der allerede i februar 1942 døde ved et flystyrt. Stauning og Erik Scavenius insisterede på, at Gunnar Larsen skulle deltage i hans begravelse, hvad han da også gjorde.

Gunnar Larsen noterede i dagbogen en række spørgsmål, hvor tyskerne havde følt sig forulempet eller frygtede demonstrationer, f.eks. var der en tysk trussel om, at værnemagten ville gribe ind, hvis der var demonstrationer med flag på halv den 9. april 1941, men dansk politi lovede at gribe ind, hvis der skete den slags demonstrationer, og det stillede tyskerne sig tilfreds med.

Allerede i juni – juli 1941 efter det tyske angreb på Sovjetunionen blev spørgsmålet om indsættelse af danske militære frivillige på Østfronten et afgørende konfliktområde mellem Scavenius og de øvrige ministre. De fleste ministre ønskede, at danske officerer, der søgte ind

³ Memorandum vedr. Rejse til Leipzig, Berlin og Paris, marts 1941, bd. 1, s. 147.

i Frikorps Danmark, samtidig skulle søge deres afsked fra den danske hær, mens Scavenius og Gunnar Larsen blot ville lade dem stå uden for nummer. Scavenius blev så ophidset over denne underkendelse, at han ville trække sig som udenrigsminister. Ifølge Gunnar Larsens dagbog var der dog samtidig flere udsagn af politiske ministre, der lagde vægt på at bevare Erik Scavenius som minister, og også Th. Stauning endte med at støtte, at Scavenius forblev på posten. Landbrugsminister Knud Kristensen markerede samtidig sin støtte til, at Stauning gik ind for, at Scavenius forblev som minister.

Gunnar Larsen var i sin dagbog mere optaget af spørgsmålet om levering af danske frivillige til den finske hær på Østfronten end på frivillige til Frikorps Danmark. Ifølge dagbogen var det kun Gunnar Larsen og Erik Scavenius, der støttede planen om et dansk korps af frivillige til den finske front, alle andre i regeringen var imod. Også ifølge de finske beslutningstagere måtte det være frivillige danskere, der indgik i den finske hær, og derfor var der få danske, der tog til Finland.

Gunnar Larsen bd. 2. fra januar 1942

Allerede fra efteråret 1941 tog Erik Scavenius og Gunnar Larsen spørgsmålet om dansk deltagelse i de nazistiske planer for udvikling af de tysk erobrede dele af Sovjetunionen og de baltiske stater op.

Dagbogsredaktør Joachim Lund har i flere skrifter behandlet disse planer, og i dagbogen blev spørgsmålet om generhvervelsen af F.L. Schmidts estiske filial Port Kunda behandlet grundigt. Port Kunda var overtaget af de sovjetiske myndigheder ved besættelsen af Estland i 1939/40. Gunnar Larsen var inviteret til at besøge de tysk besatte baltiske stater (nu betegnet Ostland), og her indgik spørgsmålet om F.L. Schmidts generhvervelsen af Port Kunda. I perioden fra den 18. april til den 2. maj 1942 var Gunnar Larsen i Ostland med bil fra Berlin. I dagbogen har han lagt vægt på, hvor godt han blev modtaget af de tyske embedsmænd m.fl., og ved en middag efter Hitlers fødselsdag udbragte han en skål for Hitler. F.L. Schmidt & Co fik ved Gunnar Larsens indsats overdraget Port Kunda-fabrikken i såkaldt Treuhand, dvs. de overtog driften og fik en del af fortjenesten fra Port Kunda. I 1943-44 blev der som arbejdskraft i Port Kunda primært anvendt jøder og sigøjnere, og disse sidste kendsgerninger er ikke omtalt i dagbogen, men blev først kendt, da Joachim Lund senere fremlagde det, og der af F.L. Schmidt & Co udbetaltes erstatninger til de få overlevende tvangsarbejdere. (Joachim Lund: *Port Kunda Cement mellem forretning og folkemord*, 2001)

I Gunnar Larsens dagbog optræder af og til spørgsmålet om tyske krav til den danske regering eller forventninger om dansk „jødelovgivning“. Gunnar Larsen stod generelt på standpunktet, at der i Dan-

mark skulle føres en „forsigtig jødepolitik“, og det indebar, at jøder ikke skulle udnævnes til overordnede danske offentlige stillinger, og at jøder ikke skulle holde foredrag i dansk radio eller indgå i anden væsentlig dansk offentlig sammenhæng. Flere af de tyske embedsmænd, som Gunnar Larsen havde kontakt med, nævnte ønsket om at gennemføre en dansk jødelovgivning, og her er det Gunnar Larsens standpunkt, at denne sag ikke burde tages op fra dansk side, forudsat at den danske stat fastholdt en „forsigtig jødepolitik“. (23.1.1942, bd. 2, s. 23; 13.2.1942, bd. 2, s. 129) Tysk jødepolitik uden for Danmark er behandlet sparsomt i dagbogen, men Gunnar Larsen fremhævede under besøg i Letland og Estland i foråret 1942, at de lokale jøder havde tilsluttet sig de sovjetiske styrker under den sovjetiske besættelse af de baltiske stater i 1940-41, og at de her havde virket til fordel for bolsjevikkerne. Det skulle ifølge Gunnar Larsen tjene som forklaring på, hvorfor de lokale baltere havde medvirket til at forfølge de lokale jøder, da de tyske tropper ankom, og det refereres i dagbogen, at „tyskerne i Virkeligheden optrådte som beskyttere af Jøderne over for Letternes helt uudslukkelige Had.“ Denne utroværdige tyske begrundelse købte Gunnar Larsen tilsyneladende, men han anfører dog at „der saaledes senere i Riga er blevet skudt ca. 20.000 Jøder“, og det er primært de lokale baltere, der står for de indledende myrderier. (18.-25.4 bd. 2, s. 155,161-167)

Gunnar Larsen fik efter sit besøg i Berlin og i de baltiske områder overrakt en tysk orden, „Storkorset af den tyske Ørns Fortjenstorden“ hed den på dansk. Det er typisk for Gunnar Larsens status i den danske befolkning, at han selv angiver, at modtagelse af denne orden ikke måtte omtales i hverken dansk eller tysk presse, men den havde været omtalt i den engelske radio (dvs. BBC's danske udgave), så på den baggrund havde censuren ifølge Gunnar Larsen ikke haft meget virkning.

Gunnar Larsen har i dagbogen i løbet af 1942 og i de første måneder af 1943 relativt få eksempler, hvor støtten til sabotage og udprægede anti-tyske holdninger tages op. Der er dog ét tilfælde, hvor han ikke lægger fingrene imellem, og det gælder familien Foss, der var nært knyttet til F.L. Schmidth & Co. Einer Foss formulerede åbent sin modstand mod Gunnar Larsen og hans politik over for besættelsesmagten, og det samme gjaldt hans bror Erling Foss.

Selvom Gunnar Larsen havde personlig forbindelse med ledende tyske administratorer og et relativt nært forhold til Erik Scavenius, så havde han også kontakt til enkelte danskere, der stod langt fra hans egne synspunkter, og som i 1942-43 indgik i gruppen af tysk-kritiske opinionsdannere. Gunnar Larsen inviterede således i januar 1942 Hal Koch og Bodil Koch til middag hjemme hos sig selv på foranledning af sin søster Paula Nissen. Han skriver, at „Bodil Koch var skarp og på-

står, at Gunnar Larsen har været med til at udarbejde danske Jødelove“, hvad han utvetydigt benægter i dagbogen. Af dagbogen fremgår det, at debatten mellem Gunnar Larsen og de to teologer nåede vidt omkring, og i en diskussion om valget mellem nazisme og russisk kommunisme angav Bodil Koch, at hun ville foretrække russisk kommunisme, hvis hun skulle vælge mellem de to muligheder. Gunnar Larsen skrev i dagbogen, „at Bodil Koch slet ikke forstod mine Udtalelser“.⁴ Gunnar Larsen har ikke angivet, at han foretrak nazisme frem for kommunisme, men han angav til gengæld i en række andre sammenhænge, at han ville føre en praktisk politik (i forhold til besættelsesmagten), så ikke alt for meget blev slået i stykker.

Forholdet til de øvrige ministre og til Nimandsudvalgets medlemmer var dog generelt i centrum i denne periode i Gunnar Larsens dagbog (Gunnar Larsen var ikke medlem af Nimandsudvalget, der omfattede partiernes ledere, der ikke var ministre). Her er der gradvist en forskellig stillingtagen til de enkelte partiers ledere. Det er åbenlyst, at DNSAP og herunder især DNSAP's leder Frits Clausen rangerede lavt i Gunnar Larsens omdømme, men også De Konservative blev behandlet kritisk ud fra en skeptisk holdning til deres patriotiske grundsynspunkter, og det blev også styrket gennem en kritisk holdning til John Christmas Møller efter hans flugt til Sverige og England i maj 1942 og hans udsagn i BBC's udsendelser på dansk. (13.5.1942 bd. 2, s. 201, 203) Det gjaldt i visse tilfælde også venstrefolk og enkelte ledende socialdemokrater indtil slutningen af 1942.

I dagbogen fulgte også spørgsmål om en bredere dansk deltagelse i udnyttelsen af erobrede sovjetiske områder. Alfred Rosenberg var tysk minister for de besatte østområder, og Gunnar Larsen havde flere møder og samtaler med ham i Berlin, og de blev noteret i dagbogen omend i temmelig løse vendinger. Tanken om dansk deltagelse i udnyttelsen af de besatte områder i øst indgik i den aktivistiske samarbejds politik, som Erik Scavenius og Gunnar Larsen stod for, og hvor den pro-nazistiske direktør for Aarhus Oliefabrik, Thorkild Juncker, var udset som den formelle administrator af en række af områderne. I efteråret 1941 og i 1942 blev det danske Østrumudvalg, der skulle stå for projekterne, etableret. Det var først et privat udvalg, og senere var det tilsluttet Udenrigsministeriet, men som det fremgår af dagbogen, affødte Østrumudvalget gradvist en række diskussioner i ministeriet. Ifølge dagbogen opponerede handelsminister Halfdan Hendriksen (K) og landbrugsminister Knud Kristensen (V) mod udvalget, og det blev angivet, at Gunnar Larsen støttede dette for at fremme egne økono-

⁴ „Memorandum vedrørende Samtale med Professor Hal Koch og Frue den 24.januar 1942“, bd. 2, s. 47-51.

miske interesser. I Nimandsudvalget angav Niels Elgaard (V) „at min Beretning (dvs. Gunnar Larsens) fra Baltikum lød som et Propagandaskrift“, og Gunnar Larsen noterede, at Renthe-Fink angav, at forhandlingerne om et dansk bidrag til østopbygning var et godt eksempel på, at man fra dansk side ville bidrage positivt til Tysklands østprojekt. Under regeringsdebatten herom truede Scavenius regeringsfællerne endnu engang med, at han ville forlade sin post, og Gunnar Larsen fik omhyggeligt noteret disse trusler. Gunnar Larsens omgang med fremtrædende tyske embedsmænd betød også, at han ved flere lejligheder mødte en række særdeles belastede tyske nazister. Den 19. august 1942 mødte Gunnar Larsen hos Renthe-Fink dels SS-Gruppenführer Wilhelm Stuckart, dels SS-Brigadeführer Otto Ohlendorf. Ohlendorf havde kort før sin rejse til Danmark afsluttet sine opgaver i Ukraine og Krim som leder af SS-Einsatzgruppe D, hvor han havde organiseret mord på 90.000 jøder, kommunister m.fl. (18.-20.8.1942, bd. 2, s. 327-328)

Redaktørerne af Gunnar Larsens dagbog har fundet flere af de tyske embedsmænds dokumenter, og disse dokumenter betoner, at her var der andre spørgsmål i centrum over for Danmark, f.eks. forekomsten af sabotage i Danmark, beklagelser over en række danske politikere og dansk presse mm. I andre sammenhænge var der også beklagelser over slagsmål og forfølgelser, som Frikorps Danmarks hjemkomst blev mødt af.

Den såkaldte telegramkrise har udgjort et centralt punkt i forholdet mellem de tyske og danske myndigheder fra slutningen af 1942. Hitlers vrede reaktion på Christian 10.s korte fødselsdagstelegram fik Gunnar Larsen i første omgang kun indirekte besked om fra en hofembedsmand og fra Scavenius. Derefter blev Scavenius indforskrevet til et møde i Berlin med Ribbentrop, og det blev her fra tyske side gjort klart, at man ikke skulle forvente, at den eksisterende danske regering kunne fortsætte. Gunnar Larsen forventede, at tyskerne på den baggrund ville rejse krav om: 1) en dansk ikke-politisk regering, 2) afklaring af „jødespørgsmålet“ 3) forøgede indgreb mod kommunisterne, 4) indgreb mod „hetzere“, og de omfattede iflg. Gunnar Larsen på det tidspunkt Arne Sørensen, Hal Koch og Kaj Munk, 5) dødsstraf for sabotage, 6) indgreb mod pressen, 7) krav om flere danske arbejdere til Tyskland. Punkterne blev bl.a. debatteret under et statsråd, og Gunnar Larsen noterede, at kronprinsen var særlig bekymret over et tysk krav om dødsstraf, men det anså Gunnar Larsen ikke som et afgørende tysk krav. Gunnar Larsen så denne ministerkrise som „den mest dramatiske og i alle Tilfælde den farligste Danmark havde kendt siden 1864. ... Jeg stiller ikke store Forventninger til Regeringen Scavenius' Levetid“, noterede Gunnar Larsen. (28.9.1942, bd. 2, s. 377)

De endelige tyske regeringskrav mod Danmark så Gunnar Larsen og den øvrige danske regering som relativt beskedne: At Scavenius skulle være statsminister i stedet for Vilhelm Buhl, var i rimelig overensstemmelse med Gunnar Larsens synspunkter, og den nye tyske rigsbefuldmægtigede Werner Best så både Gunnar Larsen og Scavenius som en afgørende forbedring i det tyske lederskab i Danmark i forhold til Renthe-Finks krav. Til gengæld var den danske regering umiddelbart i større omfang i konflikt med den nye tyske militære øverstbefalende i Danmark, general von Hanneken, især da han forlangte udlevering af betydelige dele af det danske militære udstyr, men Gunnar Larsen skrev dog i dagbogen, at han forventede, at han kunne få en vis indflydelse på von Hanneken. Hvad der dog ikke fremgår af dagbogen. (29.9.1942, bd. 2, s. 322)

Gunnar Larsen bd. 3 fra januar 1943

Ifølge Gunnar Larsen led Werner Best ikke af „den ulyksalige Frygt for Berlin“, som hans forgænger Renthe-Fink havde været plaget af. I lighed med bl.a. Erik Scavenius så Gunnar Larsen Best som en personlighed, og det gjaldt også den holdning, som Best havde i en række spørgsmål som det dansk-tyske valutaspørgsmål og hans kritiske holdning til de danske nationalsocialister. Gunnar Larsen samlede dermed i sin dagbog en række positive vurderinger af Best, og fra direktør Knud Styhr (direktør i F.L. Schmidt & Co.) hentede han synspunktet, at Best over for denne havde udtalt, at han var fuldstændig klar over, at 90 % af den danske befolkning var „attentister“, og at det ville være ganske umuligt at fremtvinge en mere venskabelig og forstående holdning over for Tyskland og Tysklands fremtidsplaner, før krigen var afgjort.

I de første måneder af 1943 erkendte Gunnar Larsen, at Tyskland nu stod i en svækket tilstand, og det gjaldt endda også i det besatte Danmark. I slutningen af januar 1943 gennemførte RAF det første reelle bombardement af en dansk virksomhed, der helt eller delvist stod i tysk tjeneste. Det gjaldt RAF's bombning af B&W's motorfabrik, men ved en fejl ramte bombardementet også B&W's nabo, De danske Sukkerfabrikker. „Vi stod nu over for de første Krigsødelæggelser af virkelig Format på dansk Grund“, noterede Gunnar Larsen. I ledende danske miljøer talte man nu om muligheden for, at Tyskland kunne lide nederlag, og Gunnar Larsen noterede selv, at man nu måtte regne med den mulighed, at våbenopgøret kunne slutte med en engelsk-amerikansk-russisk sejr. Gunnar Larsen angav i en samtale med minister Elgaard (V), at denne i modsætning til de fleste andre politiske ledere mente, at krigen sagtens kunne vare et år eller to endnu. Elgaard udtalte som sin absolutte opfattelse, at det var det rene vrøvl at

tro, at Tyskland var slået, fordi det en overgang har fået nogle voldsomme klø i Rusland (dvs. Stalingrad). Gunnar Larsen kunne dog nu mærke, at befolkningen rykkede væk fra, at Danmark skulle tilpasse sig besættelsesmagten. Ved en spadseretur i lokalmiljøet sammen med konen overhørte Gunnar Larsen en samtale mellem de forbipasserende om ham selv og hans privatbolig i Vedbæk: „Det er dog egentlig mærkeligt, at han (Gunnar Larsen) ikke flager med naziflag“. Eksemplet er ganske karakteristisk for situationen, noterede Gunnar Larsen.

De danske partiledere havde et stykke tid været nervøse over udsigterne til, at der ifølge Grundloven snart skulle holdes folketingsvalg, og her var det ikke kun de danske partiledere, men også Gunnar Larsen, der forventede, at det værste kunne ske, når den eksisterende valgperiode udløb. Regeringen overvejede, om det kunne være relevant at videreføre det eksisterende folketing uden nyvalg, men Best accepterede afholdelsen af et folketingsvalg i marts 1943 på en række særlige betingelser, som også af danske politikere blev anset for at være lempelige. Gunnar Larsen og hans kone Kirsten stemte radikalt til folketinget, og her stemte Gunnar Larsen specifikt på Jørgen Jørgensen. Gunnar Larsen kunne anføre, at stemningen knyttet til valgresultatet var høj blandt ministrene.

Et grundigt behandlet projekt i Gunnar Larsens ministerområde var forhandlingerne om anvendelse af amerikansk boremateriel, som adskillige år før besættelsen var placeret i Danmark af en amerikansk virksomhed til bl.a. saltboring i Danmark og evt. til boring efter olie og gas. Stauning og den danske regering havde i 1930'erne givet borerejttigheder til det amerikanske firma, men ifølge Gunnar Larsens dagbog var undergrundssagen behandlet uordentligt af Statsministeriet og af Stauning. Gunnar Larsen ville søge at få den amerikanske koncession på boring efter olie, gas, salt mm. omstødt, og alt tyder på ifølge Gunnar Larsen, at det ikke var gået helt ærligt til ved det amerikanske fund af en saltkerne i Danmark. Fra tysk side var der et ønske om at overtage det amerikanske boremateriel, men reelt forblev materialet i Danmark, hvor det senere (efter besættelsen) anvendtes af den danske stat.

Gunnar Larsen havde i det meste af sin ministertid et stabilt forhold til Erik Scavenius, og der var jævnlige noter i dagbogen om, at han bakkede op bag ham eller hans synspunkter. I de sidste måneder som minister markerede finansminister K.H. Kofoed, at Gunnar Larsen trak sig fra det nære forhold til Scavenius. I sine erindringer anførte K.H. Kofoed den 13. april 1943: „Nu er Båndet mellem Scavenius og Gunnar Larsen ikke så stærkt længere: Gunnar Larsen søger åbenbart at bakke ud. Han er af og til i Opposition til Scavenius om end meget

forsigtigt og nølende: han kan ligesom ikke rigtig få Fodfæste noget Sted“.⁵

I foråret 1943 antog Gunnar Larsen mere arbejdsvenlige synspunkter, og her var han tydeligvis nærmere Socialdemokratiet end f.eks. de borgerlige partier. Gunnar Larsen nævnte flere gange arbejds- og socialminister Kjærboel i dagbogen og anførte nogenlunde samtidig, at han mente, at han selv kunne forlade Ministeriet for Offentlige Arbejder, og at Kjærboel kunne slå dette ministerium og sit eget ministerium sammen. Gunnar Larsen angav i dagbogen, at han gjorde sig meget stærkt til talsmand for, „at man ikke skulde stille sig absolut afvisende over for Arbejdernes Krav om højere Løn. ... Jeg vilde på det anstændigste anbefale, at man tillod en Stigning på f.eks. 5 Øre“. (1.2.1943, bd. 3, s. 36-37) Gunnar Larsen noterede også fra et møde på Rosenlund mellem danske industriledere, at flertallet var enige om, det var tyskerne, der hidtil havde løst det danske beskæftigelsesproblem. Gunnar Larsen anførte samtidig, at begrebet langvarigt arbejdsløse var ved at forsvinde helt i Danmark.

Fra april-maj 1943 blev sabotagen afgørende for regeringens overlevelse og her var der ret forskellige syn på, hvordan både regeringen og Nimandsudvalget skulle stille sig til de tyske krav om indgreb mod sabotagen, i hvilket omfang regeringen skulle holde fast i sin nuværende sammensætning, overgå til en ren parlamentarisk status eller på en eller anden vis acceptere et tysk militærstyre.

Reelt var der forbud mod at omtale sabotage i den almindelige danske presse frem til april 1943. Indtil da blev der kun bragt oplysninger om sabotage i den såkaldte illoyale presse (dvs. den illegale presse) eller i „den engelske radio“. Iflg. Gunnar Larsen anførte Erik Scavenius, at regeringen burde demissionere, hvis den ikke kunne få hold på sabotagen, men en ny parlamentarisk regering f.eks. med K.H. Kofoed som statsminister ville stå svagere end den nuværende regering. Gunnar Larsens dagbog blev kun ført sporadisk hen over sommeren 1943, selvom der var en række ministermøder i juni og første halvdel af juli, som Gunnar Larsen deltog i. De politiske ministre havde i denne periode også holdt møder uden de ikke-politiske ministre, og det vil sige også uden Scavenius. Det noterede Gunnar Larsen fra en samtale med Johannes Kjærboel den 9. august, og samtidig refererede han Erik Scavenius' ønske om at omdanne regeringen til en rent parlamentarisk regering, så ikke-politikerne gik ud af regeringen – fordi man måtte regne med, at man i den kommende tid ville komme til at stå over for mange problemer, der kunne skabe uro i befolkningen. Kjærboel svarede, at han tvivlede på, at tyskerne ville gå med hertil, og Gunnar Lar-

⁵ K.H. Kofoeds *erindringer*, udg. Hans Kirchhoff, Aarhus 1979, s. 370-371.

sen anførte i dagbogen, at det for ham selv ville være en stor behagelighed at slippe for ministergerningen, uden at han dog foretog sig noget konkret i den anledning. Kjærbøl nævnte, at Best antog, at de tyske krigsretsdomme ville blive offentliggjort, og at disse domme i mere grelle tilfælde ville blive afsonet i Tyskland. De politiske ministre gik ud fra, at Scavenius ville være indstillet på at efterkomme tyskerne krav, men Gunnar Larsen anførte, at det var han ikke sikker på, og det var korrekt. „De politiske Ministre havde været enige om, at jeg var den eneste, der havde nogen indflydelse på Scavenius, hvorfor Kjærbøl gerne ville forsøge, om jeg ikke kunde faa ham afdæmpet.“ (9.8.1943, bd. 3 s. 223) Gunnar Larsen ville derfor forsøge at overtale Scavenius til at opnå tilsagn fra Best om, at tyske krigsretsdomme ikke skulle afsones i Tyskland.

Den 9. august 1943 var hele regeringen samlet, og der var nogenlunde enighed blandt ministrene om, at sabotagen blev „stadig værre“. Venstremanden Kristen Bording (på det tidspunkt landbrugsminister) anførte, at det kunne være relevant med dødsstraf mod sabotage, selvom partifællen Niels Elgaard udtalte, at efter hans mening var sabotagetilfældene ikke så slemme, om end Elgaard også selv tidligere havde nævnt muligheden for at introducere dødsstraf ved sabotage. Scavenius anførte, at sabotagen var et udtryk for, at kommunisterne vandt terræn, og justitsminister Thune Jacobsen udtalte, at han syntes, at Scavenius havde ganske ret i sine udtalelser, og han måtte som sin opfattelse udtrykke, at Scavenius ikke var blevet loyalt behandlet fra politisk side i den forløbne tid.

Gunnar Larsen refererede, at Scavenius havde haft et møde med Best, hvor Scavenius advarede mod at sende danske „straffefanger“ (dvs. primært sabotører) til Tyskland. Gunnar Larsen angav, at efter hans opfattelse var forskellen mellem de ikke-politiske ministre og venstreministrene, dvs. Elgaard og Bording, relativt beskedne, når det kom til befolkningens syn på sabotagen. Den 10. august noterede Gunnar Larsen, at Kristen Bording havde udtalt, at han ikke var indstillet på principielt at give op, men han mente ikke, at nogen regering over for befolkningen ville kunne klare en sådan situation om udlevering af straffefanger til Tyskland. Heller ikke en rent parlamentarisk regering, som nok ville have lidt mere goodwill i befolkningen end den nuværende, mente han, ville kunne klare noget sådant. (9.8.1943, bd. 3 s. 228) Gunnar Larsen formulerede også her sin støtte til Scavenius: At en ren parlamentarisk regering ville stå meget kraftigere og bedre over for befolkningen end den nuværende blandede politiske/ikke-politiske regering, og at en sådan regering bedre ville kunne klare de vanskeligheder, der sikkert ville komme i krigsafviklingsperioden. Gunnar Larsen noterede, at justitsminister Thune Jacobsen

formulerede noget tilsvarende ved regeringsmødet, og Scavenius opsummerede situationen og udtalte, at han betragtede sig som havende mandat til over for Dr. Best at udtale, at regeringen ikke kunne godkende, at de danske straffefanger blev afsendt til Tyskland til afsoning af straffe.

Omtrent 20 dage før den danske regering brød sammen, skrev Gunnar Larsen, at der nu var politisk opbakning blandt ministrene til, at de tyske krav om, at sabotører m.fl. skulle afsone deres straf i Tyskland, skulle afvises af den danske regering. Gunnar Larsen anførte ifølge i dagbogen, at Scavenius skulle referere sin samtale med Best til nimandsudvalget, og hvor Scavenius oprindeligt havde været imod, bøjede han sig nu for enigheden mellem de politiske ministre og Gunnar Larsen. Gunnar Larsen kunne samtidig referere et afgørende møde mellem Best, Scavenius m.fl. ministre og de vigtigste fagforbundsledere. Gunnar Larsen var ikke selv til stede ved mødet, men han fik tilsendt et referat. Her var der ingen forståelse for sabotagen, men det var også klart, at debatten pegede imod, at tyskerne inden længe ville overtage den direkte magt.

Gunnar Larsen formulerede fra den 20. august, at det var De Konservative, der nu entydigt ikke ville gå med til noget som helst, og at Danmark derfor styrede mod et tysk militærstyre. Samtidig citerede Gunnar Larsen Jørgen Jørgensen for, at han ikke kunne se, hvorfor man havde givet politiet revolvere, hvis disse ikke skulle benyttes. Næsten samtidig angav Gunnar Larsen om venstrelederen Knud Kristensen, at hele den form, som Knud Kristensen gav sine udtalelser, var urban og forstående og viste god forhandlingsvilje. Gunnar Larsen foreslog nu, at der blev nedsat et snævert udvalg af nimandsudvalgets medlemmer, hvor han dog ikke selv indgik. Udvalget bestod af Vilhelm Buhl, Ole Bjørn Kraft, Knud Kristensen, P. Munch og Oluf Pedersen samt statsministeren. Udvalget nåede kun med besvær til enighed om grænsen for, hvad det danske statsstyre kunne acceptere. Inden for regeringen var der enighed om, at regeringen næppe kunne blive siddende ret længe endnu.

I denne position lige før regeringen brød sammen, kritiserede Kjærbøl politimesteren i Aalborg og politiet generelt. „I det hele taget karakteriserede han Politiets Optræden som fuldstændigt manglende Fæstthed.“ Politimesteren i Aalborg havde ifølge Kjærbøl mere sympati for sabotørerne og agitatorerne end egentlig for at holde ro og orden, men det kunne han ifølge Gunnar Larsen naturligvis ikke føre noget bevis for. Gunnar Larsens formulering var på grænsen til at tage klar afstand fra Kjærbøl, selvom han i den seneste tid havde stået ham nær på flere områder.

Gunnar Larsen tog fat i justitsminister Thune Jacobsens positioner

som det næste område, inden regeringen gik af. Thune Jacobsen redegjorde for, at tyskerne havde skudt en dansk statsborger fra Aalborg, en bankassistent Vangsted, der havde modtaget engelsk krigsmateriel, der var sendt ned med faldskærm, og som var samlet op af et antal sabotører. Uroen havde fra Aalborg bredt sig til Frederikshavn, Skagen og Sæby, og også i Aarhus var der strejker. Et fælles træk ved alle urolighederne var, at „Grupper af Urostiftere drager rundt og knuser Ruder og ødelægger Inventar hos Nationalsocialister og Personer, der antages at være tyskvenlige. Endvidere har man i betydeligt Omfang overfaldet Kvinder, der omgaas tyske Soldater, og klipper Haaret af dem o. lign.“

I den sidste uges tid før samlingsregeringens sammenbrud er det tydeligt, at Gunnar Larsens dagbog bliver mere refererende. Skal man under alle omstændigheder søge at fastholde regeringsmagten i en eller anden form, gribe kraftigere ind over for befolkningen og evt. anvende nye straffeformer, og hvad med kongens og embedsmændenes status? Gunnar Larsen har ikke gjort sig tydelige valg på dette tidspunkt. Den 27. august 1943 var der ministermøde, hvor Thune Jacobsen, Bording, Elgaard m.fl. formulerede redegørelser for, hvordan det skærpede forhold mellem befolkningen i en række lokale byer i Jylland og dele af Fyn og de tyske soldater udmøntede sig. Fra bl.a. Elgaard blev det nævnt, at indførelse af dødsstraf kunne have været relevant, men f.eks. Thune Jacobsen afviste, at det var en mulighed, eftersom der ikke ville være opbakning hertil i Rigsdagen.

Finansministeren erklærede, at det var en uafviselig pligt for regeringen at forblive i deres stillinger, hvis kongen blev i sin position, ellers ville regeringen skyde kongemagten fra sig, og højesteretspræsidenten havde udtalt, at det ville være en forbrydelse, hvis ministrene svigtede kongen. Flere ministre var enige i, at embedsmændene skulle forblive i deres positioner, hvis der skete en „katastrofe“, men der var generelt enighed blandt ministrene om, at embedsmændene måtte finde et eller andet system at fungere efter, og Lauritz Hansen nævnte, at administrationen kunne fortsætte ved at oprette et administrationsråd eller et forretningsministerium med eller uden Rigsdagens medvirken.

Best havde til statsministeren afleveret en række afgørende krav i forbindelse med indførelse af undtagelsestilstand over hele landet. Heri indgik, at der skulle være forbud mod, at mere end fem personer samledes offentligt, forbud mod strejker, forbud mod at betræde gaderne mellem kl. 20.40 og 5.30, lukning af restauranter kl. 19.30, dødsstraf for sabotage og enhver medvirken hertil. Angreb mod den tyske værnemagt og dens medlemmer samt besiddelse af skydevåben

og sprængstoffer skulle medføre dødsstraf. Regeringen havde afvist disse krav.

Den 28. august var der ministermøde, fællesmøde mellem nimandsudvalget og regeringen, statsråd med Kongen og kronprinsen, og forsvarsministeren havde meddelt hærens og marinens ledere, at der ikke måtte gøres væbnet modstand, hvad de dog havde meddelt, at de ikke kunne forhindre.

Ministrene bad Svenningsen fra Best indhente en erklæring udstedt af kongen, men det afslog Best, fordi forholdet mellem kongen og Hitler endnu ikke var bragt i orden, og Best havde ikke fået et klart svar herom fra Berlin (dvs. fra Auswärtiges Amt).

Tidligt om morgenen den 29. august var der meddelelse fra von Hanneken til Udenrigsministeriet og derfra til ministrene og heriblandt Gunnar Larsen, at regeringen nu var afsat, og der var indført militær undtagelsestilstand. Der var nu fra tidlig morgen militære sammenstød mellem tyske og danske tropper, og de fleste af skibene på Holmen var blevet sænket. Samtidig havde tyske soldater angrebet kongens bolig på Sorgenfri, og det havde udviklet sig til kraftigt skyderi mellem disse og garden. Justitsministeren kunne samtidig give oplysninger om, hvem der foreløbig var blevet arresteret af besættelsesmagten, og det var primært konservative politikere. Gunnar Larsen fik den 30. august fra justitsministeren nærmere besked om de fremtrædende danskere, der var arresteret, herunder fra bl.a. Aarhus og Aalborg, og nu med betegnelsen gidsler. Gunnar Larsen anførte, at det forekom noget tilfældigt, hvem der var blevet arresteret. Den konservative Poul Sørensen gik stadig fri, og han havde modtaget et Ausweis af den lokale tyske kommandant, hvilket ifølge Gunnar Larsen synes noget mærkeligt, da han ifølge Gunnar Larsens formulering vel nok er den værste af hetzerne. „Efter Mødets Afslutning trykkede vi alle hinanden varmt i Haanden, og jeg tror at det for en Gangs Skyld var virkelig hjerteligt, gensidigt ment fra alle Sider. Hermed sluttede saa denne Epoke – og vel sagtens ogsaa denne Dagbog“.⁶ Dagbogen fortsatte endnu med et antal korte bidrag, efter at regeringen den 23. september 1943 havde afleveret et dansk nej til at danne en ny regering.

Gunnar Larsen havde inden sin tiltræden som minister i juli 1940 generelt en amerikansk/britisk tilgang til stormagterne. Han havde ret længe opholdt sig i USA, og han havde i en periode været gift med en amerikansk kvinde. Til gengæld fulgte han derefter en tilpasning til Tyskland og de tyske ledere, og netop fra juli 1940, hvor han tiltrådte sin ministerpost, stod det nazistiske Tyskland som en foreløbig klar

⁶ 30-8.1943, bd.3, s.328.

sejrrherre i Vest- og Nordeuropa. For Gunnar Larsen gjaldt det derfor om at sikre landets forsyninger og beskytte produktionslivet mod tysk udplyndring samt bevare så meget af beskæftigelsen, som det var muligt – og frem til i hvert fald foråret 1943 fulgte han også Erik Scaenius og dennes politik. Dagbogen stiller på næsten alle måder den danske samarbejdspolitik i centrum, eller som det hedder i dagbogens indledning: „Den aktivistiske samarbejdspolitik“. Gunnar Larsen omtaler kun i beskedent omfang modstandsfolk eller modstandsbevægelse i dagbogen bortset fra den sidste måned før, regeringen trådte tilbage den 29. august 1943.

Palle Roslyng-Jensen

| AXEL JOHNSEN: *Grænsen, folket og staten. Grænseforeningens historie 1920-2020*, Gyldendal og Grænseforeningen 2019, 443 s., 299,95 kr.

Engang var Grænseforeningen en af landets største interesseorganisationer. Den var indledningsvis finansieret af medlemsbidrag, salg af det kendte Dybbølmærke hvert år den 18. april og lotterier. Dertil kom mæcener som f.eks. skibsræder A.P. Møller. Men afgørende har den stigende statslige finansiering været. Det har betydet, at Grænseforeningen har måttet navigere efter de signaler, der er udgået fra Christiansborg, men også at foreningen har kunnet sætte skibe i søen og derefter overlade driftsudgifterne til staten, der stadig i dag poster et betydeligt millionbeløb i Sydslesvig. Siden 2010 gives statstilskuddet til Sydslesvig dog direkte og ikke længere med Grænseforeningen som formidler.

Grænseforeningen blev stiftet den 2. november 1920 i København som en paraplyorganisation for 29 sønderjyske foreninger. Den var til at begynde med konkurrent til den få dage ældre Sønderjyske Foreningers Fællesråd. De to organisationer fusionerede den 3. februar 1921. Grænseforeningens vedtægters § 2 lød temmelig neutral: „Foreningens hovedformål er ved alle lovlige midler, såvel åndeligt som materielt at støtte og udvikle danskheden syd for grænsen“ Men paragraffen dækker over, at foreningen i næsten hele sin levetid har måttet leve med indre modsætninger, hvad angår formål og strategi. Især har det været diskuteret, om grænsen ligger fast, eller om den skal flyttes sydpå og i givet fald hvor langt. I de første årtier var foreningen domineret af udløberne af de bevægelser, der ønskede en grænse syd for Flensborg henholdsvis så langt sydpå som ved Dannevirke. Efter 1945 skiftede strategien til at fastholde den store og spontane tilslutning til det danske mindretal i en alliance med den danske stat. Grænserevisionismen levede dog fortsat som understrøm i foreningen langt op i